

Kurs internetowy „Opowieść o Żydach polskich”

Moduł III

**Klasa I Społecznego Gimnazjum STO im. Pawła Hulki – Laskowskiego
w Żyrardowie**

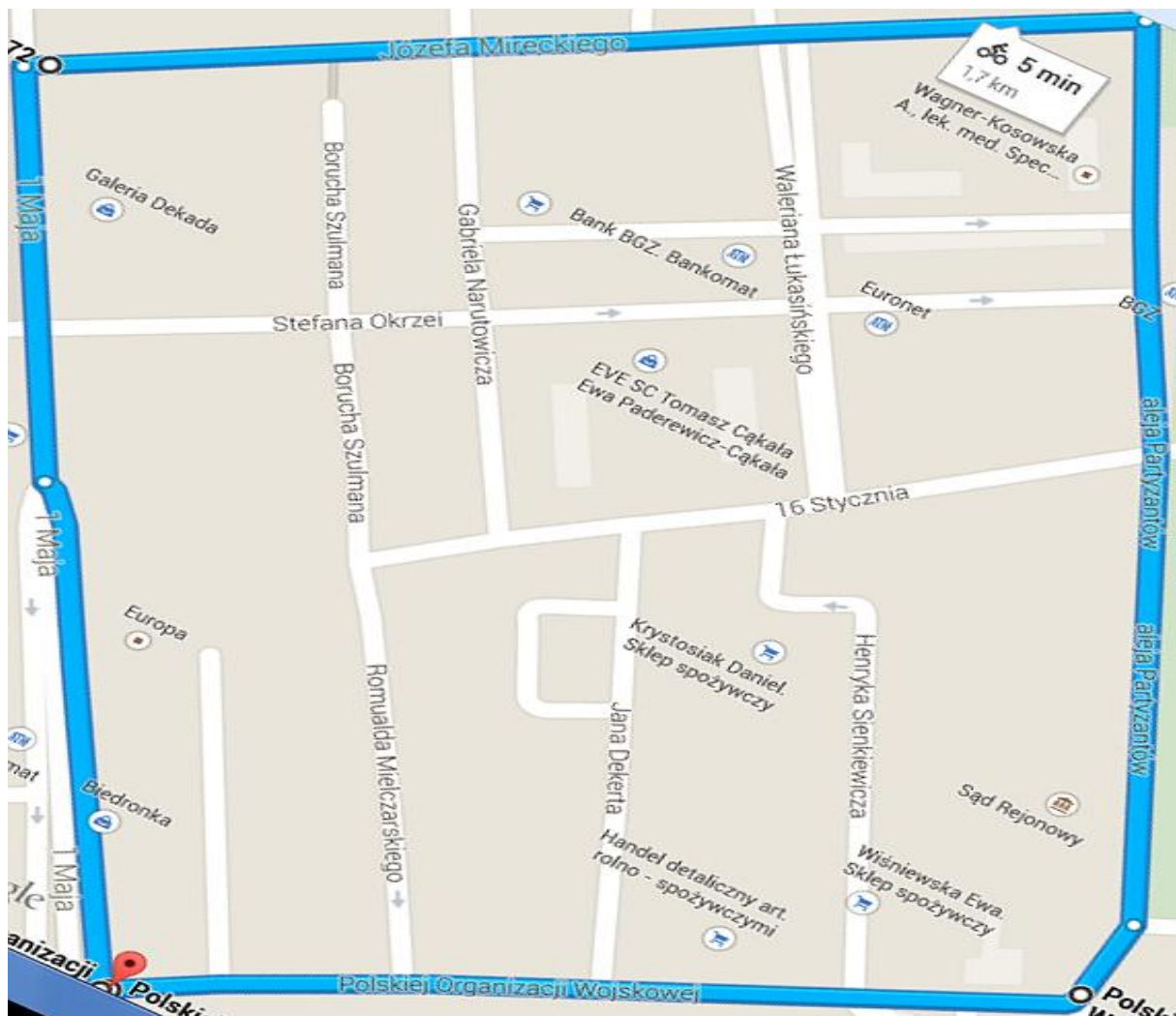
luty 2015

Wycieczka po Dzielnicy Żydowskiej w Żyrardowie

Początki późniejszego Żyrardowa sięgają 1829 roku, kiedy to na ziemiach osady Ruda Guzowska powstaje fabryka lniarska, a wokół niej dynamicznie rozrastająca się osada zwana Żyrardowem, od 1916 roku na prawach miasta.

Od 1840 roku w Żyrardowie zaczęli osiedlać się Żydzi. W 1874 roku powstała gmina żydowska. W 1891 roku żyło tutaj już 2.310 Żydów. Żydzi przybywali do Rudy z okolicznych miejscowości: Wiskitek, Mszczonowa czy Grodziska Mazowieckiego. Inicjatorem założenia gminy był handlarz cukrem – Hill Friedman. W okresie międzywojennym, w 1921 roku w Żyrardowie żyło 2.347 Żydów, stanowiąc 12% ogółu mieszkańców. W 1931 roku w mieście żyło 2.726 Żydów.

Dzielnica Żydowska w Żyrardowie to prostokąt ograniczony ulicami Polskiej Organizacji Wojskowej (d. Przejazd), Aleją Partyzantów (d. K. Dittricha, później Józefa Piłsudskiego), Józefa Mireckiego (d. Familijna), a 1 Maja (d. Wiskicka). Tworzyło ją około 200 domów, które znajdowały się przy ulicach: Fabrycznej, Bagno, Kolejowej, Przejazd¹.

Równolegle do ulicy 1-Maja, od zawsze głównej arterii Żyrardowa w głąb dawnej Dzielnicy Żydowskiej prowadzi nas ulica Romualda Mielczarskiego pierwotnie nosząca

¹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/zyrardow/5,historia/>

nazwę Ogrodowa. Teren ten został zagospodarowany na początku XX-wieku, wtedy wytyczono dzisiejsze ulice Henryka Sienkiewicza (d. Foksal) oraz Jana Dekerta .

Budynek przy Mielczarskiego 6 (d. Ogrodowa), w którym mieścił się Bank Żydowski ²

Ulica Romualda Mielczarskiego, na wysokości 16-stycznia, przechodzi w Borucha Szulmana, żydowskiego bojownika PPS znanego z ataku na carską policję. Nim jednak otrzymała Jego patronat do 1924 roku nosiła nazwę Wąska i stanowiła centrum Żydowskiej Dzielnicy. Po dawnych zabudowaniach tejże ulicy pozostały jedynie ostatnie ocalałe domy znajdujące się na przeciwko C.H. Dekada wybudowanego na terenie dawnego kina "Słońce". Inaczej ma się sprawa z dawną ulicą Ogrodową, gdzie do dnia dzisiejszego pozostało wiele dawnych budynków, a jedyne zapomniane to te stanowiące dzisiejszy parking zagospodarowany dla mieszkańców pobliskich wieżowców, choć zanim go utwardzono i wyłożono kostką, można było dostrzec pozostałe fundamenty. Centrum dawnej Dzielnicy Żydowskiej stanowiła ulica Wąska oraz prostopadła do niej ulica Stefana Okrzei, czyli dawna Fabryczna, również przemianowana w 1924 roku³.

Równolegle do ulicy Borucha Szulmana przebiegają kolejne dwie historyczne ulice, Gabriela Narutowicza oraz Waleriana Łukasińskiego, które również nie zachowały swoich pierwotnych nazw⁴. Ulica Łukasińskiego jest szersza od pozostałych ulic dawnej Dzielnicy Żydowskiej, stąd też jej dawna nazwa Szeroka. Biegnie ona prostopadle od ulicy Józefa Mireckiego do 16 stycznia (d. Tylnej).

Mnogość warsztatów i sklepów zapewniała dostęp do wszelkiego rodzaju usług. Na każdym rogu, w każdej uliczce dzielnicy można było wstąpić do punktów oferujących usługi, czy nabyć zawsze świeży i wysokojakościowy towar. Na pobliskiej ulicy 1-Maja zlokalizowana była niezliczona ilość sklepów, a raczej sklepików zakładanych w podobnych sobie drewnianych rudach, które na dobre zniknęły z żyrdowskiego krajobrazu w latach 60-tych XX wieku. Głównym zajęciem żyrdowskich Żydów pozostawały jednak handel i rzemiosło. Wielu prowadziło sklepy spożywcze, mięsne, piekarnie i galanterie. Robotnicy korzystali również z usług cholewkarzy, łatkarzy, szewców, czapników oraz kilku zegarmistrzów wśród których wyróżniał się Rozencwajg. W mieście zdobyły renomę dwa zakłady fotograficzne, prowadzone przez Żydów, przy ulicy 1 Maja (d. Wiskicka). Znajdująca

²https://www.google.pl/maps/@52.052297,20.444109,3a,75y,51.51h,97.89t/data=!3m4!1e1!3m2!1stw3j5surYQt7ud_Yjy-zQA!2e0!6m1!1e1?hl=pl.

³ <http://miastojednejfabryki.blogspot.com/2014/05/83-dzielnica-zydowska-w-dawnym.html>.

⁴ tamże.

się w podwórzu „przechodniaka” pracownia Lewitasa oraz firma Braci Przedeckich, która miała swe filie również w Grodzisku, Mszczonowie i Łowiczu⁵.

Ulica P.O.W. (d. Przejazd), skrzyżowanie z Jana Dekerta (d. Janowska) – 1913r.⁶

Niezwykle popularnym zajęciem wśród żyrardowskich Żydów było krawiectwo. Przy samej ulicy 1 Maja (dawniej ul. Wiskicka) zarejestrowano w 1912 roku 19 zakładów krawieckich prowadzonych przez Żydów. W całym mieście, co przeważnie dotyczyło sąsiednich ulic, było 41 zakładów krawieckich. Znane i szczególnie cenione były warsztaty Szmula Indyka, Lojzera Jakubowicza i Mojsze Kaufmana. W pamięci mieszkanki Żyrardowa, Wacławy Łachnik pozostał „duży sklep krawiecki przy ul. 1 Maja należący do Żyda Kufmana, który szył ubrania z najlepszych tkanin – wełen bielskich, angielskich i francuskich”. Niemniej popularne wśród mieszkańców były wyroby Szmula Indyka, za które otrzymał od cara złote medale jeszcze przed rewolucją w 1917 roku i był zapraszany do świadczenia swych usług na dworze carskim; nie chciał jednak opuszczać kraju. Wielu krawców szyło z resztek tkanin wytwarzanych w żyrardowskiej fabryce i materiałów używanych, a później gotowe towary sprzedawano na targach w Żyrardowie, Mszczonowie, Wiskitkach, Sochaczewie i innych. Największe zlecenia i przygotowania przypadały na okres poprzedzający chrześcijańskie święta⁷.

⁵ <http://www.muzeumzyrardow.pl/index.php?p=wystawy&czasowa=1&id=46>.

⁶ <https://www.facebook.com/1398668700427606/photos/a.1399154720379004.1073741828.1398668700427606/1401083110186165/?type=1&theater>.

⁷ tamże.

Prawdopodobnie ul. Fabryczna (ob. S. Okrzei), skrzyżowanie z Wiskicką (ob. 1 Maja)

Synagoga

Jak pisze Yosef Nisnberg w *"Księdze Pamięci Żyrardowa. Mszczonowa i Wiskitek"*, pierwsza synagoga w Żyrardowie została zbudowana z drewna w 1874 roku. Wówczas hrabia Sobański ofiarował działkę o wartości około 1100 rubli na ul. Szulmana co pozwoliło na budowę synagogi. Wsparcia udzielili również Karol Hiele i Karol Dittrich, właściciele Zakładów Żyrardowskich w postaci datku w wysokości 500 rubli. Drewniany budynek wytrzymał trzydzieści lat.

Gmina żyrardowska odprawia dotychczas swe modły w małym domku, wystawionym dawnymi czasy na gruncie czynszowym. Gdy budowa ta skutkiem starości grozi już zapadnięciem się, a przytém jest zbyt szczerpłą na pomieszczenie zwiększonej już znacznie gminy, ta więc postanowiła nową sobie wystawić synagogę, i w tym celu wydelegowała z grona swego dwóch członków: pp. S. Gł. i Ben. Akso. do dziedzica dóbr, Żyrardowa JW. Szambelana Sobańskiego, dla traktowania o nabycie placu na synagogę. JW. Szambelan bez długich rozpraw kazał im wybrać sobie najodpowiedniejszy plac, i po otaksowaniu go przez biegłych na rs. 1100 wartości, oddał im takowy na własność, wzbraniając się przyjąć jakąkolwiek zapłatę. Nim zaś gmina będzie w możności przystąpić do budowy nowej synagogi, zabiera się do restauracji dawniejszej, a to z funduszu rs. 100, ofiarowanego na ten cel przez WW. Hiele & Dietrich, właścicieli fabryki żyrardowskiej.

Ciż zaci panowie ofiarowali prócz tego rs. 500 na budowę nowej świątyni, która to budowa z nadchodzącą wiosną ma się rozpocząć.

Są to piękne dary, za które gmina nie ma dosyć słów wdzięczności dla wspaniałomyślnych dawców, — czyny podobne nie potrzebują pochwał, gdyż mówią dosyć samo przez się. Niechaj mi wolno będzie także nadmienić, że żydzi tutejsi są wogóle pracowici i porządni, — wspomnieni panowie nie szafowaliby pewnie swojemi dobrodziejstwami dla wspomnienia próżniaków, ludzi nieużytecznych społeczeństwu.

Skan z „Księgi Pamięci Żyrardowa, Mszczonowa i Wiskitek. Yizikor Books. New York Public Library.”⁸

W 1909 roku wzniesiono synagogę z czerwonej cegły oraz dom studiów religijnych. Babiniec znajdował się na pierwszym piętrze. Sufit zdobił wizerunek potężnego orła z rozpostartymi skrzydłami, symbolizujący Najwyższego. W 1924 roku przeprowadzono

⁸<http://yizkor.nypl.org/index.phpid=1718>.

konserwację polichromii w synagodze. Galerię ozdobiono znakami zodiaku oraz wieloma gwiazdami - miało to być nawiązanie do obietnicy danej przez Haszema Abrahamowi: "I rozmnożę potomków twoich jako gwiazdy na niebie". Podwórze synagogi okalał murek z brama wejściową. W głębi znajdowała się mykwa⁹.

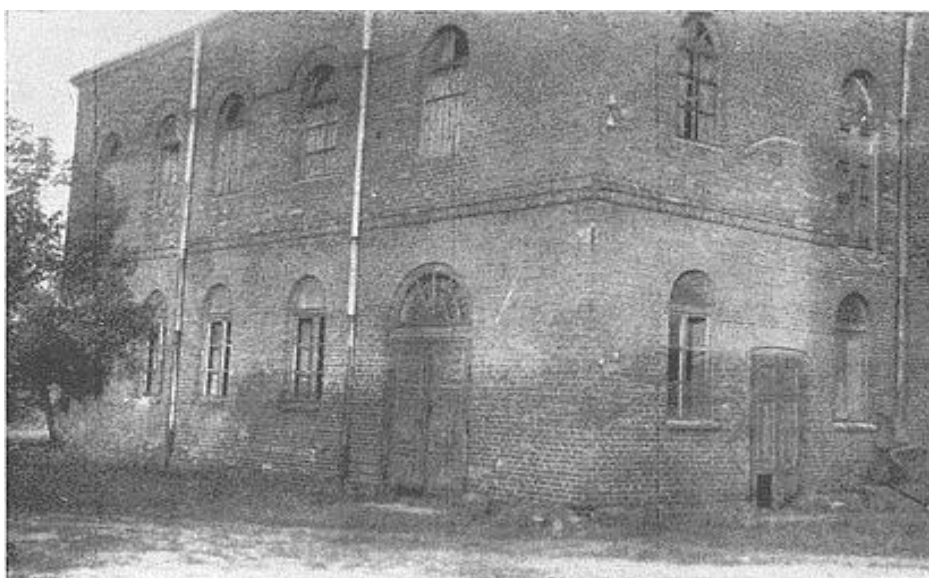
Miejsce lokalizacji synagogi. Skrzyżowanie ulic B. Szulmana i S. Okrzei – widok obecny.

Miejsce lokalizacji synagogi. Skrzyżowanie ulic B. Szulmana i S. Okrzei – widok obecny.

Po wojnie budynek synagogi i przylegające do niego obiekty stopniowo były dewastowane i rozbierane w celu pozyskania drewna i cegieł. Zarząd Główny Towarzystwa Społeczno – Kulturalnego Żydów w Polsce dnia 5 grudnia 1952 r. podjął decyzję, że nie wyraża sprzeciwu wobec planów przeznaczenia go na potrzeby kulturalno-oświatowe. Nie wyrażał natomiast zgody na urządzenie w nim składu. Ostatecznie budynek synagogi i łaźni

⁹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/zyrardow/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/222,synagoga-w-zyrardowie/>.

Zdjęcia pozyskane z Księgi Pamięci Żyrardowa, Mszczonowa i Wiskitek. Yizikor Books.
New York Public Library.¹³

¹³<http://yizkor.nypl.org/index.phpid=1718>.

W pierwszych dniach po wybuchu II wojny światowej za zgodą Magistratu w szkole został założony punkt sanitarny, ale już po kilku dniach punkt przeniesiono do Banku Żydowskiego na ul. Ogrodową, a w murach szkoły zorganizowano obóz jeniecki. Nie minęło jednak kilka kolejnych dni i z obozu przemianowano szkołę na siedzibę żandarmerii polowej. Po wojnie mieścił się w niej między innymi ZUS, szkoła, ognisko muzyczne, a obecnie wydziały Urzędu Miasta¹⁴.

¹⁴ <http://miastojednejfabryki.blogspot.com/2013/10/pierwsza-szkoła-żydowska-idac-dzisiaj.html>.

Budynek Szkoły Żydowskiej. Widok obecny.

Cmentarz Żydowski.

Żyrardowski kirkut został założony w drugiej połowie XIX wieku u zbiegu ul. Mireckiego i ul. Konopnickiej. Obszar ziemi przeznaczony na cmentarz podarował, podobnie jak plac pod synagogę, hrabia Feliks Sobański, który miał w posiadaniu znaczną część okolicznych terenów. Zanim założono cmentarz, zmarłych z Żyrardowa chowano w pobliskich Wiskitkach. Na kirkucie zachowało się około stu macew, pionowo stojących płyt nagrobnych z piaskowca, przeważnie zwieńczonych półkolistym łukiem, rzadziej trójkątem, czy linią prostą. Płaskorzeźby stanowiące dekoracje o wymiarze symbolicznym najczęściej przedstawiają księgi, złamane świece, lwy, gryfy, pojawiają się dłonie w geście błogosławieństwa i gwiazda Dawida. Oprócz macew na cmentarzu znajduje się także płasko ułożone płyty z granitu, czy z piaskowca, przykładowo prostokątny z wyrzeźbioną ręką trzymającą młot, upamiętniający Mendla Majmana, Eliego Lubczyńskiego i Jechiela Mikawskiego. Trzej młodzi mężczyźni zostali zastrzeleni przez żandarmerię carską w 1906 roku, podczas demonstracji robotniczych. Według wspomnień Samuela Meppena ich pochówek odbył się w nocy, a ciała spoczęły blisko ogrodzenia cmentarza.¹⁵

¹⁵ <http://invictum.cba.pl/index.php/kirkut-zyrardow/>.

Inną niż macewy formą nagrobków są obeliski rodziny Oxnerów, Benjamina i Salomei, silnie zasymilowanych z miejscową ludnością, o czym świadczą również polskie napisy umieszczone poniżej hebrajskich¹⁶.

¹⁶ tamże.

Obok widnieje nietypowych kształtów nagrobek Teresy Oxnerówny. Przed I wojną światową Oxnerowie ustawili nowe ogrodzenie wokół cmentarza.

Cmentarz żydowski w Żyrardowie (ul. Marii Konopnickiej 1) – założony został w 1874, zajmuje powierzchnię 0,8 ha.

Zachowało się na nim ponad 100 nagrobków z oznaczeniami po hebrajsku, polsku i jidysz. Najstarszy z nagrobków pochodzi z 1880.

Niełatwo jest znaleźć w czasie zimy niektóre nagrobki ponieważ część z nich położona całkowicie na ziemi okryta jest śniegiem.

Podczas II wojny cmentarz został zdewastowany . Naziści wybrukowali macewami wyjazd i podwórze Starej Szkoły (obecnie Szkoły Muzycznej). Elżbieta Hulka-Laskowska relacjonuje: „Przywieźli parę furmanek płyt nagrobnych z kirkuta i wyłożyli ten wjazd. Jeszcze w paru innych miejscach miasta wyrównali jezdnie właśnie tymi płytami. Były

to płyty z piaskowca i wyryte napisy hebrajskie starły się szybko pod kołami taborów i butami żołnierzy.” [...] ¹⁷

Po wojnie, z czasem starania rodziny Meppenów, aby odrestaurować cmentarz odniosły skutek. Na żyrdowskim kirkucie w 1967 roku postawiono również symboliczny obelisk zakończony płomieniem, poświęcony pomordowanym przez hitlerowców Żydom oraz Samuelowi Meppenowi, nieustrzonemu orędownikowi odbudowania cmentarza po wojennych zniszczeniach ¹⁸.

¹⁷ E. Hulka-Laskowska, Żyrardowscy Żydzi w mojej pamięci, Żyrardów 1985.

¹⁸ <http://miastojednejfabryki.blogspot.com/2014/03/epizod-65-ocalony-zyrardowski-kirkut.html>.

U podstawy obelisku jest umieszczona tablica z napisem w językach polskim i hebrajskim: "Cześć pamięci męczenników Żyrardowa, zamordowanych przez ludobójców hitlerowskich".

Pamięci Samuela Meppena (1894 – 1975), jego nie strudzone wysiłki pomogły odbudować ten cmentarz.

Bibliografia:

1. Hulka-Laskowska E., Żyrardowscy Żydzi w mojej pamięci, Żyrardów 1985.
2. Dołęga – Szczepański J., Miasteczko w kolorze niebieskim, Żyrardów 1990.
3. www.facebook.com.
4. www.invictum.cba.pl.
5. www.miastojednejfabryki.blogspot.com.
6. www.muzeumzyrardow.pl.
7. www.nypl.org.
8. www.sztetl.org.pl.